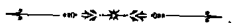

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ

(ՔԱՂՈՒԱԾՔ)

ԼԵՒՈՆ Զ. ԱՐՔԱՅ ԿԻԼԻԿՈՅ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Ա.

ԱՐՔԱՅ ՔԱՍԹԻԼԻՈՅ

ԲԱՆԱԽՈՒԹԻՒՆ ԷՄԻԼԻՈՅ ՏԵԶԱՅԻ, ՌԻՄԻՑԶԱՊԵՏ ԲԱՏՈՒԱՅԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ ՄԷՁ,

ԵՒ ԱՆԻԱՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ:

Որովհետեւ Պ. Եղեանց, Յովհան Դարդէլի հրատարակչը, Կիլիկիոյ Լեւոն Զ.ի գերութեան և ազատմանը վրայ խօսելով, ի նկատի չառնուր այն տեղեկութիւնները զոր մեզ կու տայ Գաւրիիոյ Դոն Ժաւոն Ալապիկի և Լեւոնի Ժամանակագրութիւնը՝, կ'ուզեմ համատօտիւ յանձնարարել զայն՝ անոր՝ որ փափագ ունի կամ պէտքը, Հեղինակին անունը ոչ ոք գիտէ. թէ ինչ աղբիւր ունեցած է և թէ ինչպէս սրբագրելու է սխալները, այս գործը՝ Սպանիոյ քաջ արաբագէտներուն կը պատկանի:

Հայ Թագաւորի թշուառ ընտանիքը՝ բիրտ ձեռքերու մէջ կը գտնուէր, Մամուռներու ձեռքը, նենգաւոր և վայրագ ստրուկներ, որ հեշտասէր և անզուլթ բռնաւորներ դարձեր էին. եղբայրը զեղբայրը կը հալածէ, կը բանտարկէ, կը խողովողէ, հարէններու մեղկութենէն՝ պատերազմի կամ դաւաճանութեան արիւնհեղութեանց կ'անցնին. իրենց համար հանոյական տեսարան մ'է, յաղթանակի ժամանակ, ուղտի մը թիկունքին վրայ ողջ ողջ գամուած տեսնել յանցաւոր կամ զրպարտեալ պաշտօնեայ մը: Գազաններու այդ թագաւորութեան մէջ՝ յանկարծ վեհանձնութիւն և գթութիւն կ'երևի, և Լեւոն՝ կը վայելէ զանոնք:

Յովհաննէս Ա. Թագաւորը Մեղիան—դէլ—կամպոյ կը գտնուէր, ինչպէս կը պատմէ Ժամանակագրութիւնը, երբ Գահիրէէն հասան նամակները անոր՝ որ Բաբելոնի Սոլտանէն բանտարկուած էր՝ իր կնոջ և իր որդւոյն հետ միասին: Լքեալները՝ յանուն ըրիտօրոնութեան՝ իշխաններէն գթութիւն կը հայցեն, և զայն կը գտնան՝ Գաւթի—քաղաքի արտին մէջ: Լեւոնի դեսպաններուն, — որ էին փրանկիսկեան եղբայր մը և

1. Ալապիկի անգամ տպուեցաւ ի Լոդովիոյ 1517ին, յետոյ ի վալէնչիա 1779ին: Գիրագոյն է, զորձածու թեան համար, Ջասթիլիոյ Թագաւորաց ժամանակագրութեանց նաւաքածոյքը, Արիվէնէյրայի Սպա. Յիացի հիդիմակաց մատնագրարանին համար հրատարակուած Ռոզէլ (Roselli) Գայետանուէ. (Crónicas de los Reyes de Castilla, vol. LXVI, LXVIII, LXX, 1475-78). Տե՛ս Բ հատոր (Մաղբիւ, 1877. էջ 65-169).

2. « Llegó y el Rey de Armenia, que dicían Leon V ». (էջ 81). (Լեւոն Հիմզերորդ եր երբ ար. քալ Բաբելոնէն, Վեցերորդ եր իշխամ),

պալատականներէն մին, — նա կը հարցնէ՝ թէ Սուլթանը ինչ փրկանք կ'ուզէ, և անոնք կը պատասխանեն՝ թէ ամէն հարստութիւն ունի նա առատօրէն, այլ պիտի ուրախանար՝ եթէ իր գլխովը հայցուէր, և պիտի չարհամարհէր վայելուչ և յարգի պարգևներն այնպիսի իրերու՝ որ չեն գտնուիր իր երկրին մէջ։

Թովհանէս արքայն հաւաքել կու տայ ծիրանիներ և մուշտակներ, բազէներ, կը զրէ նամակներ, յեգիպտոս դեսպաններ կ'ուղարկէ, որոնք ուրիշ պատգամաւորի մ'ալ հանդիպեցան ի Պարսելոնա, որ իրենց հետ միացաւ՝ յանուն Արագոնայի արքային։ Փահլրէ հասնելով, կը յանձնեն նամակներն և ընծայները, և նոյն իրենց նաւերով իսկոյն ազատեալ գերիները կը տանին յԵւրոպա, և ասոնք նախ Ալիքանդէն անցնելով, ուր կը նստի Կղեմէս Է. քահանայապետը, անտի կը դիմեն դէպ ի փաստի իոյ ասպնջական երկիրները։

Բաղախոգի մէջ թագաւորին հարսանիքը կը կատարուի. երբ նա Լեւոնի զաւրստն իմացաւ, որ արքայական ընդունելութիւն մը գտած էր սահմանագլխին վրայ՝ պալատականներէն, իսկոյն ընդառաջ կ'երթայ քաղաքէն փառսախ մ'հետի Երկուքն ալ ջորիներէն վար կ'իջնան, Հայը ծունր կը դնէ շնորհակալ ըլլալով, և միւսն ալ զայն կը զրկէ, կը համբուրէ, երկորոգ օր իրեն ընծայ տալով ոսկիէ և մետաքսէ զգեստներ, գոհարներ, արծաթեայ անօթներ, ցկեանս կ'ընծայէ իրեն երեք քաղաքներ՝ Մազրիզ, Վիլլաբէալ, Անտուխար, և տարեկան թոշակ կը կապէ իրեն՝ հարիւր յիսուն հազար մերավտիսի գումար մը։

Իշխաններէն վերջ ետ կը դառնան սպանիացի երկու պատգամաւորները՝ որ երկու պատասխաններ բերած են Եգիպտոսէն. մին՝ Ալքայից և Կայսերաց Տիրուհին, և միւսը՝ նախարարէ մը. ասոնցմէ մին գրուած է 1382ի (հէճիրի 784ի) սեպտեմբեր 27ին, միւսը՝ սեպտ. 28ին. նախարարն է, « Սուլթանի պալատականներէն մին, ուրուն Ամիրալիէ կ'ըսեն¹ »։ Իսկ տիրոջ անունը պէտք ունի գուշակութեամբ սրբազրուելու։ Քիչ յետոյ պիտի փորձենք։ Յեղափոխութեան ժամանակ է։ Մականը՝ տղու մը ձեռքն է. այն Հումիի ձեռքը, որ վեց տարեկան յաջորդեց իր եղբորը, 1381ին. և որ քիչ յետոյ գահազուրկ ըլլալով (նոյեմբեր 1382), բռնադատուեցաւ տեղիք տալ ապստամբ հպատակի մը, Բարբուքի, և միայն 1389ին վերստին գահը բարձրացաւ։

Մանկիկը կրցած էր, իր առաջին թագաւորութեան սակաւ ամիսներուն մէջ, քաղցրութիւն ցոյց տալ, որուն հրահանգ ստացած չէր բնաւ իր ընտանեաց և վայրագ թաթարներու ցեղին մէջ. և եթէ Դարդէլ ալ ըսած չըլլար, դիւրին պիտի ըլլար գուշակել թէ Ամիրանդէ ուրիշ ոչ ոք չէ՝ բայց եթէ Բարբուք, որ այն ժամանակ հզօր խորհրդական էր, դեռ բռնաւոր չեղած. և հաւանական է որ, իւր զադունի ծրագիրներուն օգնութիւն գտնելու համար, կ'ուզէր իր կողմն ունենալ քրիստոնեայ իշխաններէն մի քանին։

Կը ներկայացնեմ այժմ Մէմլուքին և իր գերդաստանին անունները, անոնց քով դնելով զանոնք, որ աւելի հարազատ կերպով արարական են, և զորս կու տան մեզ եգիպտական իրերու հեղինակաւոր պատմիչներ²։

1. Հրատարակելը կ'իմացնէ որ տպագրութեանց մէջ *Almirante* գտած էր, և թէ թերեւս պէտք է կարդալ *Amir Ali*. Բայց ո՞վ է դա. Լաւազյն է *Almirante* նմադրել, և երկաթիլ՝ թէ ապագայ սուլթանն պատանուն էր։

2. Իմ հմուտ բարեկամս, Մենեղէ Պիգալ, Ուսուցչապետ՝ Մազրիզի համալսարանին մէջ, աղնուութիւնը կ'ունենայ՝ Թագաւորներու անուններուն նկատմամբ՝ Ազգային Մասնադարանի երկու ձեռագիրներ համեմատելու։ Ձեռագիր 18 (ժԵ դար). *Abulachen hehagi fijo del rey ... abualna feo-te sabachen fijo del rey ... Abualmachal matine fijo del rey ... Mahomad fijo del rey Almançor ... Ձեռագիր 1626 (ժՁ դար) ... Abulanahe hehagi ... orbunafet Zahalen ... orbunalmahahy huzayne ... mahomad ... Almançor*.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Այդոյանայի Համի
որդի Այդոյանֆէթէ Հոսպէի
» Այդոյանիպի Հոսսայնէի
» Մանմետի
» Արմանգոր Թագաւորի

Մայիս Մարա-ալ-տին Համի
Ալթաֆ Նուսիր-ալ-տին Շապահ
Հոսէյին (որ չթագաւորեց)
Նուսիր Նուսիր ալ-տին Մոհամմատ
Մահմուդ Սէյի-ալ-տին Քարաւան

Բ

Ով որ Յովհաննէսի պատմութիւնն ունի ձեռքին մէջ, շատ աւելին գիտէ. իմացած է Արագոնայի Պետրոս Դ.ի ազահութիւնն և խաբէութիւնը, մալման դարձած հայ քահանային նենգութիւնը, Բաղախողի՝ հարսանեաց ուշանալն՝ ի պատիւ նոր հիւրին և ի պատիւ իւր Բարբուռ կը զանգատի որ Արագոնացին ընծայ չէ յղած. Գահիրէի արքունիքէն կ'անհետանայ վեհանձնութեան և գթոյ ամէն նշան դէպ ի բան տարկեալը, որովհետեւ Մամլուքները զզջացած են, և Թագաւորը՝ դիպուածով կ'ազատի Տարօրինակն այն է որ եղբայր Յովհաննէսը, Սուլթանին առջեւ բերուած, մեզ չիմացներ որ նա տղայ մ'է. այնպէս որ ամէն բան նենգաւոր նախարարն է՝ որ կ'ընէ և կ'ըսէ իր անուամբ Բաց աստի, Յովհաննէս կը սխալի՝ Հաճին սպանուած կարծելով։ Ոչ. նա հալածուեցաւ, բայց քանի մը տարի վերջ՝ իր զահուն վրայ բարձրացաւ վերստին՝։

Եւ ով է. եղբայր Յովհաննէս և կը պատմէ իր մասին (էջ 189)³ թէ ինչպէս կ'դնէ Է. ի վարձ իշխանին ազատութեան համար կրած ներութեանց, զինք Տորտի-րոյի (Նէապոլսոյ Թագաւորութեան մէջ) եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ. Ուկէլիի *Italia Sacra* (ա. 9) գրքին մէջ, ուր Տորտիպոյիսն կ'սխալագոյնարեմ վրայ կը խօսուի, կը գտնենք հետեւեալը (1383). « Յովնանէս կ'սխալագոյնարեմ ընտրուած այս կ'կոչուի, յամին 1383, կ'դնէ Է. կ'դնէ պապէն, մեռաւ 20 յունիսի. (Տե՛ս նաեւ Gans, *Series episcoporum*. Ratisb. 1873, էջ 892. Moroni, *Dizionario d'erudizione*, LXXVIII, 8)⁴ .

Քահանայապետին կոնգալը չկայ. և այս փրանկիսկեանը՝ յիշատակուած չէ Eubeli *Bullarium franciscanum*ի մէջ. Wadding ալ չի խօսիր իր վրայ։ Գալով Թարրիփրիի, դեռ գոյութիւն ունի, Լուչէնայէն քիչ մղոն հեռու, բայց պատիւը չունի իտալիոյ համայնքներէն (*comuni*) նկատուելու, և ամենէն ճիշդ արձաւ նազրութիւնը ալ զինքը զանց կ'ընեն.

1. Իբրբար չեա բազմաթիւ կրկն գիրք՝ որ մեծ արժէք ունին. *The Mohammedan Dynasties*, by Stanley Lane-Poole, Westminster, A. Constable, 1894 (էջ 81. *Bahri Mamluks*) — *The Mameluke or Slave Dynasty of Egypt*, by Sir William Muir, London, Smith, 1896. (էջ 105, և այլն).

2. Սա երկրորդ կրկն է. Առաջինը զէամբոյն էր կոչուէր և էր զուար Արագոնայի Թագաւորին, երկրորդը, ուրիշ զէամբոյն էր, Փորթուգալի Փերանանտ Թագաւորին դուստրն էր, և Քաթալիոյ զահր բարձրագոյն առաջ, չորս ուրիշ իշխաններու հետ նշանուած էր. Այս հարսանեաց ժամանակ՝ « Léon V roi d'Arménie échappé depuis (?) des fers du Roi de Perse (?), tenoit d'un côté la bride de la haquenée de la Reine et de l'autre Don Juan Grand-Maitre de l'ordre d'Aviz. (*Hist. générale de Portugal*, par de la Clède. Paris 1735, I, 829).

3. Տե՛ս Muir's. *The Mameluke* etc. Pag. 107.

4. Հռոմ, 1662, Բ. 547. — Վիեննա. 1721, Բ. 383.

Ա. ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆ ԱՌԱՐԱՅՆ ՔԱՄՍԻԼԻՈՑ:

El Rey alto regnante, Rey justo, senñor' noble, justiciero, conquerdor, hermitanno, defendedor é favorable vencedor, mejoramiento del mundo é de la fé, Rey de la morisma é de los Moros, averiguador de la justicia en los mundos atendedor de los agraviados, é destroidor de los agraviadores é de los hereges é descreidos, conqueridor de las tierras é de los Regnos é de los climas, herederero del sennorio de los Arátigos é de los Ladinos e de los Turcos, Alexandre del tiempo, senñor de la guerra, ayuntador de las palabras de creencia, sombra de Dios en la tierra, afirñador de la su ley é de los sus mandamientos, asegurador de las carreras de los romerages, servidor de las dos casas sanctas, é senñor de los Reys é Emperadores, ensalzado Rey de los creyentes Abulanayche Hagi, fijo del Rey de fé, Rey noble defendedor del mundo é de la fé, Abulnafehete Huáve, fijo del Rey honrado noble del mundo é de la fé, Abulmahibi Hucayne, fijo del Rey defendedor del mundo e de la fé, Mahomad. fijo del Rey Almanzor, espada del mundo é de la fé, ensalce Dios su regnado, é defienda sus gentes é sus ayuntamientos é su caballeria. Acrescienté Dios la nobleza de la presencia honrada del Rey grande honrado, ensalzado, presciado, esforzado, el Caballero de prez el leon Juan, defendedor de la Christiandad, honrador de la gente de Jesu. corona de la ley de Christus, defendedor

Թագաւորող բարձր արքայն, արդար արքայ, ազնուական տէր, արդարասէր, աշխարհակալ, ճգնագգեաց, պաշտպան և բարեսէր յաղթական. բարու, ունի աշխարհի և հաւատոց, արքայ Մարիտանիոյ և Մարիտանացոց, ստուգիչ արդարութեան աշխարհներու մէջ, նա որ կը խնամէ վշտացեալները, հարուածող վշտացնողներուն և հերետիկոսաց և անհաւատից, աշխարհակալ երկրիներու, Թագաւորութեանց և կրիմայիներու, ժառանգ իշխանութեան Արաբաց, Լատինաց և Թրքաց, իւր ժամանակի Աղբըսանդըրը, տէր պատերազմի, միացուցիչ բանից Հաւատոց, սուուեր Աստուծոյ յերկրի, Աստուծոյ օրինաց և պատուիրանաց հաստատիչ, ուխտաւորաց ճանապարհին պահպան, երկու սրբազան տանց ծառայող, տէր Թագաւորաց և կայսերաց, զերազոյն արքայ հաւատացելոց ... որդի արքային Հաւատոց, արքայ, ազնուական պաշտպան աշխարհի և հաւատոց ... որդի պատուաւոր՝ ազնուական արքային աշխարհի և հաւատոց. որդի արքային՝ պաշտպանողի աշխարհին և հաւատոց՝ Մահմետ, որդի Ալ-Մանսուր Թագաւորի, սուսեր աշխարհի և հաւատոց. Թող բարձրացնէ իւր Թագաւորութիւնը և պաշտպանէ իւր ժողովուրդները, և իւր բանակները և իւր հեծեալները. աճեցնէ Աստուած արքային պատուեալ ներկայութեան ազնուականութիւնը, մեծ և զերազոյն պատուող, յարգի, հզօր, մեծայարգ ասպետը, Յուհան (Յովհաննէս) Արիւծը, պաշտպան ջրիստոնէութեան, պատուող ժողովրդեան Յիսուսի, Քրիստոսական օրինաց պսակ, պաշտպան ընդդէմ թշնամի կուսակցութեանց, պահպան խաչի ժողովրդոց, ասպետներու ձեռնադրող, ազնուականութեանց և պատմագրութեանց գեղեցկութիւն, բարեկամ արքայից և կայսերաց, տէր Փասթիլիոյ և

5. « Տպագիրը երբեմն կը գրէ «gn» երբ «n» Տիլդէով (tilde). այս նշանն տեղ Փորթուգալից կը գործածեն «nh» ձևը, իսկ սպանիական հին տպագրութիւնները՝ երկու «n». մենք այս վերջին դրութեան հետեւեցանք. իրկու նամակները այստեղ հրատարակեցինք Մարդիկի տպագրութեան հետեւելով ամբողջապէս:

de las partes de los enemigos, afirmador de las gentes de la Cruz, facedor de los Caballeros, fermosura de las noblezas, é de las Crónicas, amigo de los Reyes, é de los Emperadores, sennor de Castilla, é de los otros sennorios que son con ella, é de las villas que él cobró, é de los sennorios que él ensennorea, al qual Dios non quite su amorio, é le accresciento en noblezas, alcanzando lo que cobdicia de la nuestra merced honrada, en la qual es adelantado é afirmado, é bien aventurado en las sus intenciones, é en sus mandaderos, é mandaderias. Parescieron sus presentes merescimientos del agradescimiento convenible al amorio, é recudió él nuestro rescibimiento al cumplimiento de la su demanda. É conviene declarar al su saber bienaventurado, que las sus cartas nos llegaron por los sus servidores honrados, sus mensageros preesciados (aderescelos Dios); con las quales cartas nos honramos, é vimos lo que en ellas se contiene del su amorio é de la su amistad e de la su bienquerencia, é del libramiento de los sus mandaderos en razon del Rey de los Armenios, é de la Reyna é de sus gentes é de sus servidores, é de la su demanda de la nuestra merced honrada. É por cumplir voluntad de la presencia del Rey en lo que demandó de soltar al Rey de los Armenios é á la Reyna é á sus fijos é servidores, nos, desde que sopimos esto, afirmamos en amorio la demanda de la presencia del Rey, e parescieron nuestros mandamientos obedescidos en tirar los sus ocupamientos é quitar los sus enojos, ca mandamoslos soltar por cumplir la entencion de la presen-

այլ միացեալ իշխանութեանց և քաղաքներու՝ որոնց տիրեց և իշխանութիւններու՝ որոնց իշխեց, որմէն Սատուած չհեռացնէ իւր սէրը և անհրաժեշտ ազնուականութեան մէջ, ընդունելով ինչ որ կը տենչայ մեր պատուեալ շնորհքէն, յորում յառաջեր է և ամրապնդուել, և բարեբաղդ իւր դիտաւորութեանց, իւր պատուիրաններուն և իւր պատուիրակաց մէջ։ Հասան Նորին ընծայները, արժանի այն հաճութեան՝ որ վայել է մեր սիրոյն, և մեր ընդունելութիւնը պատրաստ եղաւ իւր խնդրոյն պատասխանելու։ և հարկ է յայտնել որպէս զի Նա գիտնայ, ի բաղդ իւր, թէ իւր նամակները հասան մեզ, իւր պատուեալ ծառաներուն՝ Նորին յարգոյ նուիրակներուն ձեռամբ։ Սատուած անհրաժեշտ զիրենք, որ նամակներէն զմեզ պատուեալ կը զգանք, և տեսանք ինչ որ կը բովանդակուի անոնց մէջ, Նորին սէրը, բարեկամութիւնը, գորովը, և իւր պատուիրակաց գալուստը ի նպաստ Հայոց արքային և զշխոյին և իւր ծառայից։ և իւր խնդիրը՝ որ եղաւ առ մեր պատուեալ ճշորհաւ։ Եւ կատարելու համար (Փասթիւլիոյ) արքային երեսաց կամքը, (այսինքն է) տալ ազատութիւն՝ արքային Հայոց և զշխոյին և իւր որդւոց և անոր ծառայներուն, մենք երբոր իմացանք, ընդունեցանք սիրով արքային երեսաց խնդիրը, և մեր հրամանները հնազանդողներ ունեցան, զանոնք հանելով՝ նեղութիւններէ։ Սատի կը հրամայենք ազատել զանոնք, ի հաճութիւն երեսաց արքային։ Եւ կ'ուզենք որ Նա գիտնայ և շարունակէ այն՝ ինչ որ սկսաւ (նոյն) սէրը, բարեկամութիւնը և գորովը, և հասնին մեզ իւր լուրերը, և իւր մեծութիւնները, և ուրախութիւնները, և ընծայները, և այժմ թող գիտնայ զայս առ մենք։ Եւ Սատուած առաջնորդէ իրեն՝ լաւագոյն շաւիղներէ, իւր շնորհօքն և օրհնութեամբ։ Եւ այսպէս թող ուզէ Սատուած, մեծն և հզօրն։

cia del Rey. E queremos que sea desto sapidor, é que lleve adelante lo que comenzó del amorio é de la amistad é de la bienquerencia, é que nos eean llegadas las sus nuevas, é de los sus recrescimientos, é de las joyas, é de los presentes, é que agora sepa todo esto. E Dios le aderesce la mejor de las carreras por la su merced é la su bendicion; é assi lo quiera Dios alto é poderoso.

Fecha á veinte é un dias de Rajab el sencillo, Era de los Arabes de sietecientos é ochenta é quatro annos.

Տրուած պարզ Ռահապ ամսոյ շ1ին,
Արարաց թուականի 784ին:

Բ. ՆԱՄԱԿ ԲԱՅԵԼՈՒՆԻ ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ ԽՈՐՀՐԻԱԿԱՆ ԵՒ ՊԱՇՏՏՈՆԵԱՑ՝
ՇՈՎԱԿԱԼԷՆ ԳՐՈՒԱՆ, ԵՒ ՂՐՈՒՄԱՆ ԱՌ ՅՈՂԱՆ:

Acresciente Dios ensalzado la vida del grande, presciado, noble, esforzado, alto, franco, lojado, Caballero de prez, Leon bravo ensennoreado Ioannes, el sabidor en sus gentes, justiciero en sus pueblos, honra de la ley de Christus, corona dela Christiantad, afirmador dela compannu dela Cruz, amigo de los Reyes, é de los Emperadores; ensalce su estado é guarde su salud, é renueve su placer. Adelantese esta escriptura al que sigue la fé adereszada é teme el costrennimiento del dia del juicio.

Convieno declarar al su saber, que las sus cartas llegaron á nos por sus mandaderos honrados (adescelos Dios), en que se contiene lo que el Rey declaró en ellas de partes del Ensenoreado que era en Armenia, é de la Reyna é de sus fijos é lo que pidió el Rey de gracia en razon del dicho Ensen-

թող Բարձրեալն Աստուած աճեցնէ կեանքը՝ մեծ, պատուաւոր, ազնուական, հզօր, բարձր, ազատ, գովելի, յարգի ասպետին, վայրագ առիւծին, Տէր Յովհաննէսին, (որ է) զինական՝ իր ժողովրդեան մէջ, արդարութիւն՝ ազգերու մէջ. Քրիստոսի օրէնքին՝ պատիւը, քրիստոնէութեան պատկը, խաչի ընկերութեան հաստատողը, թագաւորներու և կայսերաց բարեկամը. թող Աստուած իր Տէրութիւնը բարձրացնէ, իր առողջութիւնը պահպանէ, և իր հաճոյքները նորոգէ: Թող այս նամակը հասնի Անոր՝ որ ուղիղ Հաւատքին կը հետեւի, և վերջին դատաստանի օրուն պատուահասէն կը վախէ:

Պէտք է ծանուցանել Նորին գիտութեան, թէ Նորին նամակները հասան մեզի Նորին պատուեալ պատգամաւորներու ձեռամբ. թող Աստուած առաջնորդէ անոնց. որուն մէջ կը գտնուի այն՝ ինչ որ Արքայն յայտարարեց՝ Հայաստանի վրայ իշխողին, իր թագուհւոյն, և իր որդիներուն կողմանէ. Արքայն շնորհք մը խնդրեց ի նպաստ վերոյիշեալ Հայաստանի Տիրոջ, (մարդ) յղե-

noreado de Armenia, enviando decir que en soltar al dicho Ensenoreado rescibiria merced; é envió rogar á los estados altos, é á las mercede honradas, que le fueses hecha esta gracia de soltar al Ensenoreado de Armenia é á la Reyna, é á sus fijos, é librar la presentacion de la su mandaderia por los sus mensageros ante las presencias que Dios acresciente la su honra, é todo lodemás que envió rogar é encomendar en razon de enderezar la peticion de la merced. Vimos las dichas, é sopimos todo lo que en ellas se contiene, segund la manera que el Rey lo declaró; é llegaron los dichos sus mensageros con lo que en su poder venia, que fué enviado paralas presencias altas, é presentamoslo anta la merced del sennorio honrado, é fué presciado ante la vista honrada, é alcanzó el biençoplido. E leimos las dichas cartas del Rey ante los oidos honrados, é recontóse su fecho, en los consejos altos, é pedimosles mercedes nobles (acresciente Dios la su nobleza), para que se cumpliese la peticion del Rey. É fué alcanzado rescabimento honrado en razon de la peticion, é correspondieron las mercedes honradas á lo que en esto pidió, é salieron los mandamientos altos (que Dios ensalce su sennorio) con la gracia en razon del dicho Ensenoreado de Armenia, é de la Reyna, é sus fijos é gente toda, que los enviase al Rey de Castilla con los sus mandaderos. É segund que esto pasó, enviamosle esta carta de respuesta con sus mandaderos, é aderezamos segund ellos contarán ante la su presencia lo que les fue respuesto á mi peticion. É él escuche todo esto, é re-

լով մեզ ըսելու՝ թէ շնորհապարտ պիտի ըլլար ինքը՝ եթէ վերոյիշեալ Տէրը ազատ թողուէր: Եւ նա զըկեց աղաչելու (մեր) բարձր Տէրութեանց և մեր պատուեալ Շնորհաց, որ՝ Հայաստանի վերոյիշեալ Տէրը, իր Թագուհին և իր որդիները ազատելու շնորհքը կատարուի, և ներկայացնել իր դեսպանութիւնը, իր պատգամաւորներուն միջոցաւ՝ (Սուլթանի) ներկայութեան առջեւ, որուն պատիւը՝ թող բարձրայնէ Աստուած, և այն ամէն բան՝ ինչ որ յղեց աղաչելու և յանձնարարելու, այս շնորհքին խնդրել Սուլթանին ներկայացնելու համար: Վերոյիշեալ նամակները տեսանք, և գիտենք՝ թէ ինչ կը բովանդակուի անոնց մէջ, այն կերպով՝ որով յայտնեց Արբայն, և հասան վերոյիշեալ պատգամաւորները, անով՝ զոր իրենց իշխանութեան մէջ ունին, և որ հոս յղեցան Սուլթանին բարձր ներկայութեանը համար, և զանոնք ներկայացուցինք Նորին Տէրութեան պատուեալ Շնորհաց առջեւ: Եւ յարգի եղաւ իր պատուեալ երեսաց առջեւ, և յարգանքը՝ հասաւ: Իւ արքային նամակը կարգացինք պատուեալ ականջներու առջեւ, և այս դէպքը պատուեցաւ բարձր խորհուրդներու մէջ, և խնդրեցինք ազնուական շնորհները: Աստուած թող անձեցնէ իր ուզուականութիւնը, որպէս զի Արքային խնդրել կատարուի Պատուով ընդունուեցան, խնդրանքին համեմատ, և Սուլթանին պատուեալ շնորհքը՝ համապատասխան եղաւ խնդրանքին. և բարձր հրամանները ելան (Աստուած թող իր Տէրութիւնը անձեցնէ) ի նպատակ վերոյիշեալ Հայաստանի իշխողին, իր Թագուհոյն, և իր որդիներուն, և բոլոր արքունեաց, զրկուելու համար առ արքայն Փասութիւոյ, իւր պատգամաւորաց հետ: Եւ ըստ որում այս պատահեցաւ, կը զրկենք այս պատասխանի նամակը, իւր պատգամաւորներուն հետ, և զայն կ'ուղենք, ինչպէս մեզի պատմեցին, իր երեսաց առջեւ, այն՝ ինչ որ պատասխանուեցաւ խնդրանքին: Նա այս ամէնը մտիկ բրաւ. թո՛ղ ընդունի անոր պատուեալ

cudao á las mercedes henradas con
acrescent amiénto de amorio é a-
firmacion de amistad, é honrarse
ha en el su Regno é publicarseha con
ello entre su gente é pueblo, é leve
adelante lo que comenzó del su a-
morio con los estados honrados, é a-
derescese en esta notable costumbre
é complida regla, que siga con sus
cartas é sus demandas, é con las
cosas que le cumplan. É Dios le
aderesce á las carreras mas decla-
radas en la su mercede gracia. A-
si lo quiera Dios alto. Fecho a
veinte dias de kajab el sencillo del
auno sietecientos é ochenta é quatro
de la sera de los Moros.

շնորհքը, սէրը ամի, բարեկամութիւնը
հաստատուի, և պատուի իր թագաւո-
րութեան մէջ, թող հռչակուի իր ժողո-
վրդեան մէջ, և շարունակէ իր սկսած
սէրը՝ դէպի պատուեալ Տէրութիւնները և
առաջնորդէ այս բարձր վարուց և կատա-
րեալ կանոնի մէջ և իր նամակաց և իր
խնդրանաց մէջ և այն իրաց՝ էջ՝ որ իրեն
կը վայելին, և թո՛ղ Աստուած առաջ-
նորդէ իրեն՝ լաւագոյն շաւիղներու մէջ՝
իր շնորհօքն և ողորմութեամբ, թո՛ղ այս-
պէս ուզէ Բարձրեալն Աստուած։ Տրուած
պարզ Ռահայա ամսոյն՝ 21ին, Մաւրիտա-
նացոց թուականի՝ 784 տարւոյն։

Հայկական ժամանակագրութիւնը գտնուեցաւ Dôli մէջ Ռդիսեւս Ռոպերդէն (S. U-
lisse Robert) որ համառօտ նմոյշ մը հրատարակեց անկից. (*Annales de l'Orient
Latin*. Paris, Leroux, 1884, հտ. Բ, էջ 1-15). զլուխներու տիտղոսները նշա-
նակելով և մի քանի հատուածներ նշանակելով. զաղղիերէն լեզուով է, և ձեռագիրը՝
ժե դարուն մէջ գրուած կը թուի. ի լոյս պիտի ընծայուի երկրորդ հատորին մէջ՝
Recueil des historiens des Croisadesի (Documents arméniens), տղայ մը՝
որ բաւական ժամանակէ ի վեր երկնուած է և այնքան կը դժուարի աշխարհք գա-
լու երեւնալու՝ ։ Գիտնական Գաղղիացիները պէտք էին արդէն շրջանի մէջ դրած
ըլլալ արդէն պատրաստ որդիները։ Գաղղիերէնի տպագրական փորձերուն վրայէն
զգուշութեամբ կատարուեցաւ ի կոստանդնուպօլիս հայկական թարգմանութիւնը, զոր
հրատարակեց Կ. Եզեանց՝ հմուտ ներածութեամբ մը։

Ժամանակագրութիւնը՝ հեղինակի անուն չի կրեր, բայց Ռոպերդ իրաւամբ զայն
եղբայր Յովհաննէսի կ'ընծայէ, դաշտը ազատ թողնով տարակոյսի մը համար, որով-
հետեւ շատ խոհեմ բառեր կը գործածէ՝ ։

Ստոյգ է որ եղբայրը երկայն-բարակ կը խօսի ինքնիրեն վրայ և չքսեր թէ իւր
թագաւորին համար կը գրէ, այլ միայն թէ յիշատակարանները գրուեցան՝ իրեն հա-
մար։ Եթէ համառօտողը ուրիշ մ'ըլլար, կարծեմ թէ աւելի ճարտասան պիտի ըլլար՝
հաւատարիմ պատգամաւորին տուած զովեստներուն մէջ, թէ պիտի յայտնէր թէ ինչ-
պէս կրնար այնքան զաւրնի դէպքեր գիտնալ, և երախտագիտութեան իրաւունք մը
ցոյց տուած պիտի ըլլար՝ դէպ ի Լեւոն։ Ռերմի շարունակներ մտածել՝ թէ եղբայր

1. Ա. Հտ. (Paris, Impr. Impériale), 1868.

2. Comme conclusion, je pense qu'on peut vraisemblablement admettre que Jean Dardel est l'auteur ou tout au moins l'inspirateur de la *Chronique d'Arménie*. (էջ 15).

3. *L'un le quint pour le quel sont faites ces chroniques et histoyres*. (Ch. XXII. — Ann. O. I, 2, 13. Հայերեւ, էջ 27).

Յովհաննէսի գիրքն ունինք. թերեւս ընդորինակողի մը՝ ձեռքը կայ մէջը, կամ նոյն իսկ երկու ընդորինակողի, եթէ լուսանցքի մէջ գրուածները ուրիշէ մ'ենն՝:

Եւ ո՞վ է: Էս *Ung religieux, nommé frère Johan d'Estampes* (այլուք Jehan) Dardel, *nés d'Estampes en la province de France* (Ch. CXV, Ann. O. L. 2, 13 — Հայերէնը ձժԶ, էջ 158). Լեռնի խոստովանաւորը և քարտուղարն է՝, և յետոյ եւ ղած է *« evesque de la cité de Tortible »* (Ch. CXXXVI, Ann. O. L. 2, 15 — Հայերէնը ձԼԲ, էջ 189):

Բայց չեմ կրնար լռել կապած մը: Փրանկիսկեանք սովորութիւն չունէին իրենց ծննդավայրն յիշել. իսկ մեր ժամանակագիրն է *frère Jean d'Estampes*. Անկարելի չէ որ, եպիսկոպոս եղած ժամանակը գրելով, պահած ըլլար այս պատուի անունը, որուն կը հակառակէին Հռոմայ քահանայապետին հաւատարիմ մնացած հաւատացեալները. և թէ վերջապէս Dardel անունն մէջ կը ծածկուի *Tartibulensis* բառը, ընդորինակողէն՝ գէշ կերպով գրուած և մեկնուած. նոյն գաւառի գիտնականներուն կը պատկանի ստուգելը թէ այնտեղ կան կամ եղան Դարդէլ անուամբ բնակիչներ՝:

1. Ընդորինակողի ձեռքը կը մասնէ *Barcout* (Ch. CXXXI), եթէ ստուգել *Barcoue* չէ գրուած. Հայ թարգմանութիւնը տարօրինակ անուն մ'ունի ձոննա Սափիրա, Փաղղիբէն չեմ կրնար յիշատակել՝ բայց եթէ ձԼԱ զիտոյն լուսանցքները, ուր կը կարդացուի *messire Bonnenac chevalier*. Նոյն տեղը (էջ 184) կայ միայն *Bonna*. Աս այժմ կարող չենք եզրակացնել:

Ով որ կ'ուզէ նոր օրինակներ տեսնել չին եղելուքեան մը, այն է թէ Ինչպէս անունները կը կերպարանափոխուին և կ'անշատանան, համեմատէ *Archives de l'O. L.* (1, 539), *Strphanus de Cunis, province Junnec*, որ կ'ըլլայ *de Lomich* (Wadding), *de Iuniel Marco de Lisboa; della Niche* (Calaorra) — II գ է: 3. Ann. O. L. 2: 3.

2. Frère Johane escript de sa main partie de toutes les lettres que le roy envoioit en Panent ... (Ch. CXV. — Ann. B. d. 2, 14. — Հայերէնը ձժԶ, էջ 159):

4. Ուսուցչապետը, սոյն ուսումնասիրութիւնը իտալերէն լեզուով առանձինն պիտի հրատարակէ իտալացոց համար, որոնց անծանօթ է Լեռն Զ. Ի Վենետիկ գալն: Վերջոյնեալ նամակները՝ դիտմամբ բառացի թարգմանուած են:

ՈՒՂՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓԱԽՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԱՅՈՒ ՊՍՏՈՒԹԵԱՆ

(Նախըմթ. տես էջ 497)

142. էջ 189. տող 29. « Այլ ժանուարս » — Ուղղ. ժանուարս տես էջ 194. տող 17. էջ 326. տ. 12:

143. էջ 191. տող 1. « Այս պատմեցաւ թագաւորին .. յաղագս օրերացն » — Ուղղ. եպիրամաց կամ սեւարգանաց կամ բլեւմանացն: Հայր Մարգարէտն Արտագերից բերդի պաշարման ժամանակ գաղտբերդի մէջ մտաւ « և թշնամանեաց զտի-

կինն մեծապէս իրեւ զբող մի » էջ 171: Զայդ Պապայ կը պատմեն. նա գաղտուկ մտաւ բերդը և « թշնամանս ձաղանաց եղ » և կամ « եղ անարգանս տիկնոջն » (անդ) և փախաւ:

144. էջ 191. տող 29. « Եւ փոխանակի նորա տեղի ... գիւրգղակ ոմն » — Ուղղ. « փոխանակէ ... գիւրգղակ ոմն » . և կամ « փոխանակ կարգի ի նորա տեղի », և այլն:

145. էջ 193. տող 12. « Բայց մինչդեռ խօսեցաւ զային զօրքն Պարսից » — Ուղղ. խօսողեցաւ կամ խորխորացեցաւ զային: — Պատմարագով ամենայն պատրաստութիւնք և լուծալորի խորխորանքն ըմբռնելու զՄուշէղ՝ մատն և տուր կը լինին որ այդ խօսեցեալ բառն անտեղի է, թէ այստեղ խազաղ և հանդարտ բնաւորութիւն ունե-

1. Այս բառի մասին տես Հ. Ն. Անդրէկեանի Լեւորաբանակամ քրոմիկը (1906 Հոկտ.)